

הרב בן ציון הלוי מיללער
לאנדאן יצ"ו

זמן בין השמשות, צאת הכוכבים ועלות השחר

החמה מתעקמת יותר, ובשאר תקופות השנה החמה הולכת בסיבוב קצת גם בקו השווה, ובשאר מקומות בחורף בסיבוב קצת ובקיץ הרבה מאד. והנה מחמת שסיבת האור שיש קודם הנץ החמה ואחר שקיעת החמה הוא קירוב החמה להארץ, משו"ה הזמן של אור הזה משתנה בכל מקום ובכל זמן, דכשהחמה הולכת שלא ביושר ריחוקה מן הארץ בערב וקירובה להארץ בבקר מתארכת ביותר זמן, ולכן בניסן ותשרי בקו השווה הזמן הזה הוא הקטן ביותר, ולצפון ודרום הזמן מתארך, ובשאר תקופות השנה הזמן מתארך בכל מקום, והכל כפי ערך סיבוב החמה.

ולכן כדי לידע בכל מקום ובכל זמן בכמה זמן אחר שקיעת החמה יהי' איזה שיעור חשיכה, צריכין לשער שיעור ריחוק החמה מן הארץ בשעת חשיכה זו, ועי"ז יכולין לידע בכל מקום ובכל זמן דכשיהי' החמה במרחק זה יהי' חשיכה זו. ובעלי החשבון קראו לזה שיעור מעלות, [דריחוק החמה מן הארץ היינו כמה סיבבה תחת עיגול כדור הארץ ביושר מהאופק ועי"ז הארץ מכסה בעד אורה שלא יגיע לאויר שעל הארץ, ועיגול מחלקים לש"ס חלקים ונקראים מעלות, לכן שיעור ריחוק החמה הוא כמה מעלות מעיגול הארץ נתרקה מהאופק].

והנה הזמן שהאור מתחיל להיראות בבקר במזרח הוא כשהחמה קרובה להאופק כשיעור י"ח מעלות, וכן הזמן שכל האור מסתלק מן המערב הוא כשהחמה רחוקה מהאופק כשיעור י"ח מעלות. [אך יש ג"כ אור חלש וכהה מאד שנראה בבקר קודם י"ח מעלות זמן רב (עוד י"ח מעלות), וכמו"כ בערב לאחר י"ח מעלות, וזהו אילת השחר שהוזכר בירושלמי ריש ברכות, ואומות העולם קוראים

הנה כידוע דסוגיא דבין השמשות וצאת הכוכבים ועלות השחר רבו השיטות והמנהגים בו, ורצוני לבאר קצת כל הענין המסובך, ולהעיר בו הערות חשובות.

ובתחלה אקדים המציאות שיש בזה שהוא ידוע ונראה כהיום לכל העולם. קודם הנץ החמה ואחר שקיעת החמה נראה אור החמה ברקיע ויש אור יום בעולם זמן רב, והסיבה לזה הוא מחמת שהחמה עדיין סמוך להארץ והיא מאירה להאור שהוא על הארץ (אור זה נקרא אטמוספיר, והוא גבוה מעל הארץ באיזה שיעור, ולמעלה מזה ליכא אור). וככל שהחמה מתרחקת מהארץ אורה מתמעט והולך, עד שמשחיר כל הרקיע ואז יש חשך בעולם, [אך עדיין יש אור חלש מאד עוד זמן רב וכדלהלן]. וכמו"כ בבוקר כשהחמה מגעת סמוך להארץ מתחיל המזרח להאיר קצת, וככל שהחמה מתקרבת להארץ אורה מתרבה והולך. ושני הזמנים האלו בבקר ובערב שוים לגמרי בשיעורם ובמצבם, רק דבבקר האור נכנס במזרח ובערב האור יוצא במערב. והכוכבים אין נראים ביום מחמת שאור החמה מכהה אורם המועט, וכשאור החמה מתמעט הכוכבים נראים, בתחלה כוכבים גדולים וככל שמחשיך יותר נראים כוכבים היותר קטנים מהם עד שנראים כולם.

והארץ עגול ככדור, ומחמת זה הילוך החמה משתנה בכל מקום ובכל זמן. בתקופות ניסן ותשרי בקו השווה (שהוא אמצע העולם בין צפון לדרום) החמה הולכת ביושר ממש באמצע הרקיע, ובשאר מקומות לצפון ולדרום החמה הולכת בסיבוב, וככל שהמקום יותר רחוקה מן קו השווה לצפון ולדרום הילוך

הוא יותר קצת מע"ב מינוט. ולעלות השחר רובם מחשבין כשיעור האור שיש בארץ ישראל בע"ב מינוט קודם הנץ החמה (דהיינו ט"ז מעלות) ואז מתחיל להיראות במזרח קצת אור ועדיין נחשך הרבה כנ"ל, וזמן זה נשתנה בכל מקום ובכל זמן, ובחול"ל ברוב מקומות זמן זה הוא יותר מע"ב מינוט קודם הנץ החמה, ובקיץ במדינות הצפוניות מאד כגון בלאנדאן עמוד השחר זה הוא מיד בחצות הלילה, ויש מהם שמחשבין עלות השחר מאוחר מזה. זהו המנהג הפשוט כהיום ברוב ישראל.

ויש עוד מנהג בהרבה מקומות להחשיב יום למילי דרבנן, כגון תפלת המנחה, עד כשעה לאחר שקה"ח (נ"ח מינוט וחצי), ולמילי דאורייתא רובם מחשבין ביה"ש לחומרא משקיעת החמה תחת האופק, ויש שמקילין גם בדאורייתא זמן קצר לאחר שקיעת החמה. וזמן לילה ומוצ"ש מחשבין בע"ב מינוט אחר שקיעת החמה. ולעלות השחר ג"כ מחשבין ע"ב מינוט קודם הנץ החמה. ונוהגים בזמנים אלו בכל מקום ובכל זמן בשוה בלי שום שינוי. רק בקיץ במדינות הצפוניות מאד כגון בלאנדאן מוסיפין מעט יותר מע"ב מינוט אחר שקה"ח למוצ"ש, אך עלה"ש מחשבין לעולם ע"ב מינוט אע"ג דכבר האיר היום הרבה מאד.

אלו הם עיקרי המנהגים הנמצאים כהיום. אך יש יחידי סגולה שמחשבין בין לעלות השחר בין לצאת הכוכבים כשיעור האור והחשך שיש בארץ ישראל בע"ב מינוט קודם הנץ החמה ואחר שקיעת החמה (דהיינו ט"ז מעלות), וכנ"ל זמן זה נשתנה בכל מקום ובכל זמן, ובחול"ל ברוב מקומות זמן זה הוא יותר מע"ב מינוט, ובקיץ במדינות הצפוניות מאד כגון בלאנדאן אין לילה כלל והימים מתחלפים בחצות הלילה.

לזה אור השחר המדומה. אך אור זה חלש מאד ואינו ניכר כמעט, ורק ב"ח מעלות מתחיל אור חשוב להיראות במזרח. אך ב"ח מעלות עדיין האור מועט מאד ועדיין החושך רב על פני הארץ הרבה מאד, וככל שהחמה מתקרבת האור מתרבה יותר. וכשהחמה מהלכת ביושר ממש, דהיינו בקו השוה בניסן ותשרי, כל מעלה הוא ד' מינוט, (דש"ס מעלות לכ"ד שעות), ו"ח מעלות הוא ע"ב מינוט. (דהיינו משקה"ח האוסטרונומי¹). אך בארץ ישראל שהוא רחוק מקו השוה כמו ל"ב מעלות, י"ח מעלות הוא כמו פ"ה מינוט, ובע"ב מינוט החמה רחוקה מן האופק כמו ט"ו מעלות (משקה"ח האוסטרונומי) או כמו ט"ז מעלות (משקה"ח הנראית), אך מ"מ גם אז עדיין לא נתרבה האור ועדיין חשוך הרבה. ובמדינות היותר צפוניות, י"ח מעלות הוא בכמו שתי שעות, ובע"ב מינוט החמה רחוקה מן האופק כמו י"א מעלות ואז כבר יש אור הרבה והוא כבר זמן משיכיר לכמה שיטות. וכ"ז בניסן ותשרי, אך בשאר תקופות השנה הכל מתארך יותר ובפרט בקיץ, (אך בתחלת החורף ובסופו יש איזה קיצור מעט ואכ"מ). עד כאן ביארתי המציאות הידוע ונראה כהיום.

ב

עכשיו אבאר ההלכה והמנהג על כל זה. והנה כהיום יש בזה שלשה מנהגים. המנהג ברוב כלל ישראל הוא להחשיב ביה"ש משקיעת החמה תחת האופק אפילו למילי דרבנן, ולקבוע זמן לילה ומוצ"ש בזמן שנחשך היום כשיעור שנראים בודאי לכל אדם ג' כוכבים בינונים, אך עדיין נמצא הרבה מן אור היום, (דהיינו בח' וחצי מעלות), וזמן זה נשתנה בכל מקום ובכל זמן, והוא על פי רוב פחות הרבה מע"ב מינוט אחר שקיעת החמה, ובקיץ במדינות הצפוניות מאד כגון בלאנדאן

1 שהוא שקיעת מרכז החמה האמתית תחת האופק, (מעט קודם שקיעת החמה הנראית) שאז (כנראה) מסתלק אור החמה (ממש) מעל הארץ, ואכמ"ל בזה.

בזה במשך הדורות שני מנהגים. א', מנהג הפשוט לקבוע לילה בזמן שראו ג' כוכבים קטנים וזהו צאת הכוכבים כדאיתא בשו"ע אור"ח סי' רל"ה ורצ"ג וביור"ד רס"ב (שהוא הי' קודם ד' מילין משקיעת החמה וכנ"ל), וביה"ש ג' רבעי מיל לפניו. ב', מנהג השר שלום מבעלזא זצוק"ל והנמשכים בתרי' לקבוע לילה בד' מילין לאחר שקיעת החמה. וטעם שני המנהגים הכי הוא. דבשו"ע נפסק דצאת הכוכבים הוא בזמן שראים ג' כוכבים והוא בד' מילין לאחר שקיעת החמה. והקשו האחרונים דהלא הכוכבים נראים מקודם ד' מילין, ותירצו דבהכרח צ"ל דדוקא במקומינו כן הוא, אך בארץ ישראל (מקום התנאים) הכוכבים יוצאים בד' מילין לאחר שקיעת החמה וכמה דאיתא בגמרא. אך יש מהם תירצו דבהכרח צ"ל דאין אנו בקיאיין בכוכבים, והכוכבים הנראים בינונים לנו הם באמת הכוכבים הגדולים, והכוכבים המתראים לעינינו לאחר ע"ב מינוט הם הכוכבים הבינונים העושים לילה, ולתי' זה הסכים הרה"ק מהר"ש מבעלזא זי"ע עם גדולי זמנו וקבעו כן להלכה.

ד

אך כהיום שאנו נמצאים בארץ ישראל נתברר שבאמת אדרבה בארץ ישראל הכוכבים מקדימים להיראות, וכנ"ל, ובע"ב מינוט בארץ ישראל כבר נחשך כמעט לגמרי וכבר נראו כוכבים אלאפים. וממילא שוב לא שייך כלל למימר דצאת הכוכבים הוא בד' מילין. וזה הי'

(והנה ההמון עם כהיום סוברים דשיטת ר"ת הוא לחשב ע"ב מינוט לעלות השחר ולצאת הכוכבים בכל מקום ובכל זמן בלי להתחשב כלל עם מציאות אור וחושך וכוכבים, ושיטת החולקים הוא לילך בכל מקום כפי מה שראים בעינינו, הכוכבים בלילה והאור ביום, וזה משתנה בכל מקום ובכל זמן מחמת שינוי הילוך החמה שיש במקומות הארץ ובתקופות השנה. אך כל מי שעיין קצת בהענין רואה שאין זה נכון, וכאשר אבאר בעזהש"ת).

ג

וטעם ושורש אלו המנהגים הכי הוא. דבגמרא איתא דיום הוא מעלות השחר עד צאת הכוכבים, וביה"ש מתחיל משתשקע החמה ומסיים בצאת הכוכבים, ושיעור ביה"ש הוא הילוך ג' רבעי מיל. ובפסחים איתא דמעלות השחר עד הנץ החמה וכן משקיעת החמה עד צאת הכוכבים יכולין לילך ד' מילין. ופירש ר"ת והראשונים ז"ל, דשקיעת החמה דפסחים הוא בשקיעת החמה תחת האופק והוא ד' מילין קודם צאת הכוכבים, אך שקיעת החמה דביה"ש הוא סוף שקיעת החמה דהיינו כשכבר נתמעט האור מהרקיע באיזה שיעור מסויים שלזה קראו חז"ל משתשקע החמה והוא ג' רבעי מיל קודם צאת הכוכבים.²

והנה להלכה נפסק בשו"ע דעד ג' מילין ורביע לאחר שקיעת החמה יום הוא ובעוד ג' רבעי מיל הוא צאת הכוכבים. ולמעשה היו

2 הנה זה פשוט דאע"ג דר"ת פירש דמשתשקע החמה היינו משכבר עברה החמה כל עובי הרקיע ועדיין היא כנגד חלונה, מ"מ אין כונתו לומר דשקיעה זו אינה ניכרת ברקיע והוא ידוע רק על פי חשבון כמה זמן עבר מתחלת שקיעת החמה, רק ודאי ניכרת היא ברקיע, וכמו דאמרו חז"ל בפסחים דעלות השחר הוא כשהחמה מתחלת ליכנס ברקיע וצאת הכוכבים הוא כשהחמה שקעה לגמרי ברקיע אין כונתם דעלות השחר וצאת הכוכבים אינם ניכרים ברקיע, רק אדרבה מחמת שבעלות השחר האור מתחיל להיראות ברקיע אמרו חז"ל דאז מתחלת החמה ליכנס ברקיע ומחמת זה מתחיל המזרח להאיר, וכן בצאת הכוכבים מחמת שאור האור מסתלק מן הרקיע אמרו חז"ל דאז יצאה החמה לגמרי מן הרקיע, וכמו"כ בתחלת סוף שקיעה דר"ת כונתו דמחמת שכבר נתמעט האור מן הרקיע בשיעור ידוע ומ"מ עדיין פני מזרח מאדימין לפיכך אמרו חז"ל דאז כבר עברה החמה כל עובי הרקיע רק עדיין היא כנגד חלונה ומחמת זה פני מזרח מאדימין, וכן מבואר להדיא בספר הישר לר"ת (רכ"א) ובתורת האדם לרמב"ן (אות ק"ה) ובחי' הרשב"א (שבת ל"ד) ובר"ן (על הרי"ף) ועוד, ופשוט הוא. וכן מוכח ממה שנתן התנא סימן לביה"ש במשתשקע החמה, ולא אמר התנא כלל כמה הוא לאחר שקיעת החמה.

השחר, רק לחשב לעולם ע"ב מינוט קודם הנץ החמה ואחר שקיעת החמה, עדיין החזיקו במנהגם שלא ראו בזה סתירה מפורשת, דשיעור ד' מילין לא הופרך. אך ה"ג גם מאלו שמ"מ הסתכלו ברקיע וראו שאין מציאות האור והכוכבים בארץ ישראל כמו בחוץ לארץ, ולפיכך גם הם החזיקו בשיטת הגר"א ובעל התניא ז"ל (כגון בעלזא).

ונמצא שממ"נ אלו שהסתכלו ברקיע ובסימנים ראו דפסק השו"ע אינו מתיישב ומחמת זה בעל כרחם עברו לשיטת הגר"א ובעל התניא, ואלו שלא הסתכלו רק בע"ב מינוט עדיין החזיקו בע"ב מינוט בכל מקום הגם שסימני הרקיע משתנות, שהרי לא הסתכלו מעולם בסימני הרקיע.

ה

אך אח"כ בא בעל האורות חיים ז"ל, וטרח הרבה ליישב שיטת ר"ת והראשונים, וחיבר ספר נפלא הזה בענין זה בסברות נכונות, ובחריפות ובפלפול רב, והעלה שבאמת לר"ת לילה הוא רק כשהחשיך לגמרי וכבר יצאו כוכבים לאלפים⁴. (וכבר קדמו בזה המהרי"ף ז"ל בשו"ת שלו סי' מ"ז ובקונטרס שלו, ועוד). והא דאיתא בגמרא דבג' כוכבים בינונים לילה יש לו פ"י אחר, דהיינו כוכבים במערב במקום שקיעת החמה או כוכבים היוצאים כשכבר טהר אור היום. ולפי זה אמר שצריכין להמתין בכל מקום עד שהחשיך לגמרי, וכמו שהוא בארץ ישראל לאחר ע"ב מינוט. וקיבל הסכמה מרבו הגאון ר' איסר

באמת טענת הגר"א ובעל התניא ז"ל [ומהר"ל, וחי' הרו"ה (עם הסכמת הנודע ביהודה)] על ר"ת והראשונים, דהם סברו דעלות השחר הוא משמתחיל להאיר, והוא בשיעור ד' מילין כדאיתא בגמרא, ואז נראים כוכבים לאלפים, וא"א שבשיעור זה יהי היראות ג' כוכבים בינונים, ועל כרחק צאת הכוכבים דבר' מילין הוא צאת כל הכוכבים אך צאת הכוכבים דלילה הוא בג' כוכבים ומשתשקע החמה דביה"ש הוא בשקיעת החמה תחת האופק. ובחוץ לארץ היו יכולין לדחות טענתם ולומר דעלות השחר אינו משמתחיל להאיר רק משכבר האיר הרבה (וכשיטת הרה"ק מהר"ש מבעלזא זי"ע שחישב עלות השחר ע"ב מינוט במדינתו הגם שכבר האיר היום מקודם), או לומר דעלות השחר הוא ח' מילין קודם הנץ החמה (וכשיטת כמה אחרונים וכמנהג הפשוט לחשב עלות השחר (משהתחיל להאיר) יותר מוקדם מצאת הכוכבים), אך בארץ ישראל רואין להדיא שבע"ב מינוט בבקר היום מתחיל להאיר ובערב כבר נחשך כמעט לגמרי וכשיטת הגר"א ובעל התניא ז"ל³.

ומחמת זה אותם שנהגו מעולם להסתכל בכוכבים לקבוע זמן לילה, שוב ראו סתירה מפורשת לשיטתם, ולפיכך התחילו להתנהג כשיטת הגר"א ובעל התניא ז"ל לחשוב ביה"ש מיד משקיעת החמה תחת האופק. וזהו מנהג הראשון הפשוט ברוב ישראל כהיום.

אך אותם שכבר הורגלו לא להסתכל על כוכבים וחושך ואור לצאת הכוכבים ולעלות

3 לא הזכרתי שיטת הגאונים, דבכגון דא הלכתא כבתיא, דכל הראשונים הסכימו דישוב סוגיות הש"ס הוא כפי ר"ת, ואע"ג דלא הביאו הראשונים דברי הגאונים מ"מ הגאונים פירשו הסוגיא כמשמעו ור"ת חידש בו פ"י חדש, ומחמת שהבין שכן מוכח בלי ספק, וממילא הלכתא כבתיא, דקמאי לא ידעי במילתא דבתיא ובתיא ידעי במילתא דקמאי וידעי דלאו דסמכא הוא, ובפרט דכן הסכימו כל הראשונים (כמעט), וכן מוכח להדיא מכל סוגיות הש"ס. ועכ"פ ודאי מידי ספיקא לא נפקא ובשל תורה הלך אחר המחמיר.

4 והוא ז"ל רצה ליישב בזה שיטת כל הראשונים והשו"ע. ובוה דבריו דחוקים. אך ברור הוא שהראשונים עצמם נחלקו בפ"י צאת הכוכבים דד' מילין, שמקצתם אומרים שהוא בהשחיר המזרח (חי' הריטב"א הח' שבת כתב כן להדיא, וכן הוא משמעות רש"י רמב"ן ועוד) ומקצתם בהשחיר המערב (ר"ת בספר הישר, וחי' הרשב"א שבת (רק לדבריו היינו סילוק אדמומית שהוא כשמתחיל להשחיר ולא השחיר ממש, והוא מוקדם מעט), ומחלוקתם הוא בפ"י צאת הכוכבים, אם הוא סימן בהיראות כוכבים בינונים, או אם אין סימן בכוכבים רק בהכסף. ולשיטת ר"ת והרשב"א וסייעתם הכל מיושב, ולק"מ.

מינוט בכל מקום ובכל זמן לעלות השחר ולצאת הכוכבים, וממילא הי' ראוי ונכון (לעשות לכה"פ לחומרא כשיטת ר"ת) לחשב בכל מקום כשיעור החשיכה בע"ב מינוט בארץ ישראל לדעת האורות חיים. ולענ"ד נראה לחשב עוד יותר כשיעור החשיכה שבע"ב מינוט בקו השוה דהיינו שיעור י"ח מעלות וכמו שמבואר ברמב"ם בפיה"מ ריש ברכות, וכדעת הדברי יוסף ועוד, וכן משמע בספר הישר לר"ת (רכ"א), (ויש עוד ראיות [לזה], וגם מעט יותר לביה"ש דר' יוסי, [ולדעת ר"ת אין הכוכבים סימן כלל, והכוכבים הבינוניים הם המתראים לאחר שהשחיר כל הרקיע, ומ"מ עדיין נשאר אור החלש הנ"ל ומחמת זה עדיין הכוכבים יוצאים, וצאת הכוכבים פירושו הזמן שכבר השחיר לגמרי ולא ניכר מיעוט האור רק ביציאת הכוכבים].

ה

והנה אעתיק הכא יסוד הדברים מהגמרא עד ימינו⁵ להראות דלכאורה אין מקום לומר דנחשוב לעולם ע"ב מינוט הגם דאין שיעור החשיכה שוה.

(א). בגמרא מבואר דיום הוא מעלות השחר עד צאת הכוכבים (ריש ברכות, מגילה כ"ו)⁶. וששניהם הם שיעור אחד ודבר אחד, עלות השחר קודם הנץ החמה וצאת הכוכבים אחר שקיעת החמה (פסחים צ"ד).

(ב). סיבת האור שיש בעולם קודם הנץ החמה ואחר שקיעת החמה הוא קירוב החמה להארץ. והארץ עגול ככדור, ומחמת זה הילוך החמה משתנית בכל מקום. ובקו השוה בניסן ותשרי החמה הולכת ומתרחקת מן הארץ לאחור שקיעת החמה בדרך ישר. ובע"ב מינוט החמה נתרחה מהארץ כשיעור י"ח מעלות.

זלמן מלצר ז"ל (בסוף ימיו), וכתב שם בזה"ל, ומעתה ראוי ונכון להתנהג כן למעשה, ובפרט שהוא ענין ספיקא דאורייתא דאזלינן לחומרא בכל מקום. אך לדאבונינו לא נתקבל שיטתו רק ליחידי סגולה. זהו טעם ושורש המנהגים הנהוגים בזה כהיום.

ו

והנה היוצא לנו מכל הנ"ל, דזה פשוט לכ"ו"ע דלילה הוא באיזה שיעור חשיכה בכל מקום, ולא עלה על דעת אדם מעולם לומר דלילה הוא בע"ב מינוט כגזירת הכתוב. אך מחמת דלמעשה אותם שהסתכלו על הסימנים עזבו שיטת ר"ת, ואותם שלא הסתכלו קיימוהו, נראה כהיום דלהגר"א ובעל התניא מסתכלים על הסימנים ולר"ת על ע"ב מינוט, ואין זה נכון כאשר נתבאר.

ז

והנה כהיום כל מי שעוסק בסוגיא זו מתקשה מאד האיך אפשר לקבוע לילה לעולם בע"ב מינוט בעוד ששיעור החשיכה משתנה בכל מקום ובכל זמן, אך מחמת שכולם נוהגים כן נראה להם כאילו כן הדברים מקובלים ובודאי כן הוא האמת והנכון לשיטת ר"ת, ולפיכך מטריחים ליתן טעמים וסברות בזה מינים ממינים שונים לפרש שיטה כזו. אך באמת לענ"ד פשוט דבזמן הגמרא והראשונים (והאחרונים הקדמונים) לא הסתכלו מתי שקעה החמה וחשבו ממנו ע"ב מינוט ללילה, רק כולם הסתכלו ברקיע בזמן צאת הכוכבים לראות זמן לילה, ורק כהיום דמורגלים במורה שעות ובלוחות עושים כן. וגם מבואר להדיא בראשונים דסימן של ע"ב מינוט לא ניתן למעשה ולא היו בקיאים בו. ובדעתי הענ"י איני רואה שום דרך ליישב המנהג לחשב ע"ב

5 והוא חלק שני מקונטרס ישמחו במלכותך שומרי שבת וקוראי ענג, שחברתי בעזהש"ת בענין זה.

6 בזה כבר מוכח דיום תלוי במציאות של עלות השחר וצאת הכוכבים, דכן אמרו חז"ל דיום הוא משעלה עמוד השחר ולילה הוא בצאת הכוכבים, ואינו תלוי בע"ב מינוט אחר שקיעת החמה וקודם הנץ החמה.

דובא השמש הוא צאת הכוכבים.

ג'. שם איתא דוטהר פירושו וטהר יומא, והוא צאת הכוכבים.

ד'. בשבת ל"ד ע"ב איתא, ואיזהו ביה"ש (שהוא קודם צאת הכוכבים או ספק צאת הכוכבים) משתשקע החמה.

ה'. שם איתא, כ"ז שפני מזרח מאדימין, (ביה"ש או יום).

ו'. שם איתא, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון ביה"ש.

ז'. שם איתא, הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו לילה.

ח'. שם איתא, ר' נחמ"י אומר כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל.

ט'. שם ל"ה ע"ב איתא, א"ר יהודה אמר שמואל כוכב אחד יום שנים ביה"ש שלשה לילה וכו', לא כוכבים גדולים הנראין ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינונים. הרי מזה דיש כוכבים שנראים ביום והטעם הוא מחמת שהם גדולים ומשו"ה אין אורם נעלם מחמת אור היום, ויש כוכבים שאין נראין אלא בלילה והטעם הוא מחמת שהם קטנים ואורם אין נראה אלא בלילה, ויש כוכבים שהם בינונים ומחמת זה אין נראין ביום אך נראין גם כשאין לילה. נמצא דזמן היראות כוכבים הבינונים הוא לעולם בזמן שנחשך העולם באיזה שיעור שאז נראים.

י'. במגלה כ' ע"ב איתא, וכולן שעשו משעלה עמוד השחר כשר, מנהני מילי, אמר רבא דאמר קרא ויקרא א-לקים לאור יום למאיר ובא קראו יום, אלא מעתה ולחשך קרא לילה הא קיי"ל דעד צאת הכוכבים ימא הוא,

ואז נסתלק כל אור היום מן העולם, ונלא נשאר רק אור חלש מאד מאד שאין ניכר כמעט, עוד זמן רב (כשיעור עוד י"ח מעלות)). אך בשאר מקומות שבעולם החמה הולכת ומתרחקת מן הארץ בעיקום, ועי"ז יש יותר זמן עד שתתרחק כשיעור הזה, וממילא נשאר אור בעולם ביותר זמן, ובכל מקום כפי מקומו. וכן הוא נראה וידוע היום לכל העולם. וכמו"כ בשאר תקופות השנה, החמה הולכת בעיקום גם בקו השוה, וממילא הזמן מתארך.⁷

ג). עלות השחר וצאת הכוכבים תלוי באור שיש בעולם קודם הנץ החמה ואחר שקיעת החמה מחמת החמה⁸. ויש על זה י"ג ראיות.

א'. בפסחים צ"ד ע"א איתא, אמר רבא שיתא אלפי פרסי הוי עלמא וסומכא דרקיעא אלפא פרסי, חדא גמרא וחדא סברא, סבר לה כי הא דאמר רבב"ח אמר ר"י כמה מהלך אדם בינוני ביום י' פרסאות, מעלות השחר עד הנץ החמה ה' מילין משקיעת החמה עד צאת הכוכבים ה' מילין, נמצא עוביו של רקיע אחד מששה ביום. וכן איתא להלן, רבי יהודה אומר עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום, תדע כמה מהלך אדם בינוני ביום י' פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה ד' מילין משקיעת החמה עד צאת הכוכבים ד' מילין נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. הרי מזה דרבא ור' יהודה למדו גודל עובי הרקיע שהחמה עובר שם קודם הנץ החמה ואחר שקיעת החמה מהשיעור שיש מעלות השחר עד הנץ החמה ומשקיעת החמה עד צאת הכוכבים, משום דסיבת עלות השחר וצאת הכוכבים הוא האור שיש בעולם מחמת החמה קודם הנץ החמה ואחר שקיעת החמה.

ב'. בריש ברכות איתא בגמ' (לפי' התוס')

7 כל זה ידוע היום לכל, שבארץ ישראל מחשיך מהר ובע"ב מינוט כבר חשך היום לגמרי, ובמדינות הצפוניות מאד כגון בלאנדאן מתאחר להחשיך, ובפרט בקיץ בע"ב מינוט עדיין היום מאיר היטב. ובלאו הכי כן מתחייב בהכרח לפי מציאות של הארץ שהוא עשוי ככדור ועם חכמת החשבון שא"א להכחיש.

8 כונתי הכא להוכיח דמציאות של עלות השחר וצאת הכוכבים תלוי באור שבעולם מחמת החמה, ולא נאמר דיציאת הכוכבים אינו תלוי במיעוט האור, או איזה סברא דומה לזה.

בטיהרא, ואין שום סיבה שיעשה הקב"ה ניסא למגנא שכוכבים שאור שלהם מתבטל כנגד איזה שיעור אור יתראו כשעדיין יש אותו שיעור אור בעולם, או שכוכבים שאור שלהם אין מתבטל כנגד איזה שיעור אור לא יתראו כשיש בעולם רק אותו שיעור אור. ונס כזה הוא יוצא לגמרי מדרך הטבע, ולא מצינו בשום מקום שידברו חז"ל בנס התמידי הזה.

וגם את"ל שהוא כן, א"כ מאי יחידות יש באלו כוכבים הניסיים שהם יקבעו לילה, וכי יש בהם כח ניסי ג"כ לעשות לילה, הלא כל החשיבות בכוכבים בינונים הוא מחמת שהם בינונים לא ניסיים. ועוד, דהטעם שהכוכבים הבינונים קובעים לילה הוא מחמת שאין נראים כשיש אור בעולם וממילא כשנראים יש סימן לילה, ואת"ל דאלו הכוכבים אין מתפעלים מאור וחושך א"כ אין אלו הכוכבים הראויים לקבוע לילה.

ד. הסימן שנתנו לנו חז"ל להלכה למעשה לעלות השחר וצאת הכוכבים הוא הסימנים שנראים בעולם באותו זמן, לא שנחשב כמה זמן עבר משקיעת החמה או כמה זמן הוא קודם הנץ החמה⁹. ויש על זה ח' ראיות.

א'. בריש ברכות איתא בגמ' דזמן אכילת כהנים בתרומה הוא בצאת הכוכבים, ובברייתא שם איתא סימן לדבר צאת הכוכבים. (וכן הוא בעוד מקומות, כגון בנר חנוכה מצותה משתשקע החמה, ועד מתי מניחין עד שתשקע החמה (מנחות ל"ו)).

ב'. בשבת ל"ד ע"ב איתא, ואיזהו ביה"ש משתשקע החמה, כל זמן שפני מזרח מאדימין, הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון ביה"ש, הכסיף העליון והשוה לתחתון זהו לילה.

אלא אמר ר"ז מהכא ואנחנו עושים במלאכה וכו'. הרי מזה, דרבא דרש מהכתוב דלמאיר ובא קראו יום, ומזה למד דמעלות השחר יום הוא. הרי דעלות השחר תלוי באור שיש בעולם קודם הנץ החמה. והגמ' לא הקשה על דרשה זו כלום, רק מולחשך קרא לילה. וגם ר"ז רק אמר מהכא, דההלכה נלמד משם, אך לא שהוא הלכה אחרת מלרבא.

י"א. ביומא כ"ח ע"א במשנה איתא, אמר להם הממונה צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה, אם הגיע הרואה אומר ברקאי, מתיא בן שמואל אומר האיר פני כל המזרח עד שבחברון והוא אומר הן, ולמה הוצרכו לכך שפעם אחת עלה מאור הלבנה ודימו שהאיר מזרח ושחטו את התמיד והוציאווהו לבית השריפה. וזמן שחיטת התמיד הוא מעלות השחר. והרי מזה, דעלות השחר הוא כשהאיר מזרח. ושם ע"ב איתא בגמ', ולמה הוצרכו לכך וכו', ומי מיחליף והתניא רבי אומר אינו דומה תימור של לבנה לתימור של חמה, תימור של לבנה מתמר ועולה כמקל תימור של חמה מפציע לכאן ולכאן. הרי מזה, דעלות השחר והאיר מזרח הוא תימור של חמה.

י"ב. עלות השחר יש לפרשו בג' פירושים. א', סור שחרות הלילה (שחר לשון שחור), ב', ביאת האור (שחר לשון אור כמו שחרית בלשון חז"ל), (שני הפירושים באבן עזרא וישלח), ג', הסתלקות אור החלש של סוף הלילה שנקרא שחר ע"י שבא אור החזק של היום, (שחר כשני הלשונות ביחד, אור חלש ושחור), (זוה"ק וישלח ועוד). וכמו"כ עמוד השחר פירושו אור המתפשט כמו עמודא דנהורא, וכמו שכתוב בתוי"ט ריש ברכות. אך אין לפרשם בשום פנים הסתלקות כוכבים.

י"ג. היראות הכוכבים בלילה הוא מחמת שנסתלק אור היום שמשותיר אורם כשרגא

9 כונתי בזה, דלא נימא דאע"ג דיום וליילה תלוי בעלות השחר ובצאת הכוכבים מ"מ השיעור לשערור הוא בע"ב מינוט, ואע"ג דאינו במדויק וכמו שמצינו כעין זה במקור"א שיעורים שאינם מדויקים (אע"ג דלא דמי כלל וכלל), או דאין לנו אלא שיעור חז"ל דע"ב מינוט ולא יותר, או דמאיזה טעם שהוא הכל נגזר בטר א"י וניסן ותשרי בשיעור ע"ב מינוט, או איזה סברא כיוצא באלו.

מחמת חשבון הזמן, רק מחמת הסימן שבאותו זמן, ומשו"ה בין יממא לליליא לא טעו אינשי.

ה). הסימן שנתנו לנו הראשונים להלכה למעשה לעלות השחר וצאת הכוכבים הוא הסימנים שנראים בעולם באותו זמן, לא שנחשב כמה זמן עבר משקיעת החמה או כמה זמן הוא קודם הנג' החמה. ויש על זה ה' ראיות.

א'. בשבת ל"ה ע"א בתוד"ה תרי תילתי מיל איתא, אבל תימה לר"י דבמאי פליגי דהא ודאי משעת צאת הכוכבים הוי לילה כדפי', וי"ל דאמרינן לקמן לא גדולים הנראים ביום ולא קטנים כו' אלא בינונים, והשתא פליגי דלר' יהודה מספקא ל'י בכל כוכבים הנראים משקיעת החמה עד שהכסיף העליון אם הם בינונים אם לאו, וע"ק דניחוי אנן באדם בינוני שילך מתחילת שקיעת החמה ד' מילין כדאמר בפסחים, י"ל דמספקא להו מהו אדם בינוני. וכן הוא כדבריהם ביתר ביאור בחי' הרשב"א כאן, עי"ש. הרי להדיא דאין הכוכבים סימן, ואין המילין סימן, רק הסימנים הם סוף שקיעת החמה והכסיף העליון.

ב'. הרבה ראשונים העתיקו שיעור ה' מילין, ואע"ג דעולא ורבא איתותבו. אלא שלא דקדקו בדבר כלל, משום שלא ניתן להלכה.¹⁰ נואין לומר דכתבו כן משום דויאיצו שאני, לפיכך כתבו ה' מילין אולי ילך במרוצה, דבודאי לא אמרו שילך כל אדם משקיעת החמה ה' מילין כדי שידע מתי לילה הוא, אלא אולי אמרו להשתמש במורה שעות וכדו', ואם יש מורה שעות יכולין לשער אחד מעשרה ביום. ובפרט דר"ת בספר הישר (רכ"א) כתב אחד משה ביום, וזהו ודאי שלא כהלכה, שאינו אלא אחד משמונה ביום, וגם התוס' בפסחים י"א ע"ב ובסנהדרין מ"א ע"ב בר"ה אחד אומר בשתי שעות ועוד כתבו כמו"כ דעלות השחר הוא שעה ומחצה

ג'. שם ל"ה ע"א איתא, אביי חזייה לרבא דקא דאוי למערב וכו', א"ד רבא חזייה לאביי דקא דאוי למזרח.

ד'. שם ל"ד ע"ב איתא, ואזדו לטעמייהו, דאיתמר שיעור ביה"ש בכמה אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל ג' חלקי מיל וכו', ורב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל שני חלקי מיל. ואם נאמר שחשבו שיעור המילין משקיעת החמה, א"כ הול"ל שיעור יום בכמה ג' מילין ורביע או שלישי, שהרי החשבון הוא משקיעת החמה.

ה'. שם ע"ב איתא, א"ל רבא לשמע'י אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן אדשימשא אריש דקלי אתלו שרגא, ביום המעונן מאי, במתא חזי תרנגולא וכו'. נמצא שהחמיר להם זמן רב מאד שלא יגעו באיסור, אך במוצאי שבת לא אמר כלום מה יעשו, ולא נתן להם סימן לידע מתי הוא צאת הכוכבים. ועל כרחך שהסימן למעשה הוא הסימן שנראה באותו זמן, וממילא שפיר מובן די"ל דסימן דביה"ש (שיעורא דרבנן) לא קים להו, אך סימן דחשיכה שפיר קים להו, אך אם נאמר שהסימן הוא לחשב המינוטין, מאי שנא בין ערב שבת למוצאי שבת.

ו'. במגלה כ' ע"א איתא במשנה, וכולן שעשו משעלה עמוד השחר כשר. וכן הוא בעוד מקומות.

ז'. ביומא כ"ח ע"א איתא במשנה, אמר להם הממונה צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה וכו'.

ח'. בפסחים י"ב ע"א איתא, לר"מ יהבינן להו מתחילת שעה ראשונה עד סוף חמש, ובדין הוא דנתיב להו מעיקרא טפי, אלא בין יממא לליליא לא טעו אינשי, וכו'. ולתוס' שם י"א ע"ב ד"ה אחד, השעות שם מתחילים מעלות השחר. הרי דאין ידיעת עלות השחר

10 והרמב"ם שאומר דשיעור מיל הוא כ"ד מינוט כעולא, מ"מ בשיעור עלות השחר אמר דהוא ע"ב מינוט כד' יהודה דהיינו י"ח מינוט למיל, ושני שיעורי הילוך ה' לו וכמו שביאר באורות חיים, ואכמ"ל.

המנחת כהן שאפילו במדינתו הצפונית הכוכבים יוצאים כבר במ"ח מינוט אחר שקיעת החמה. ועוד דהמציאות הוא כנ"ל דבחורף הזמן מתארך קצת יותר מבניסן ותשרי, ובקיץ מתארך הרבה יותר בארצות שגרו שם הראשונים, ועם כל זה לא מצינו להראשונים שיאמרו דבר מזה, ומשמע מדבריהם שזמניות הם או ששוות הם, ואם היו בקיאיין בשיעור המילין וזה הי' חשובנם היו להם לראות שהזמן משתנה, והיו להם לומר או שעם כל זה השיעור הוא לעולם שוות ואין לטעות ולהסתכל על סימן של לילה, או שהשיעור משתנה בכל זמן ואין לטעות ולהסתכל על חשבון המילין, ומדלא אמרו כלום ש"מ שלא עמדו על שיעור המילין כלל, ולא הסתכלו רק על הסימנים.

1. הסימן שנתנו לנו הפוסקים להלכה למעשה לעלות השחר וצאת הכוכבים הוא הסימנים שנראים בעולם באותו זמן, לא שנחשב כמה זמן עבר משקיעת החמה או כמה זמן הוא קודם הנץ החמה. ויש על זה הרבה ראיות.

א. המחבר בשו"ע או"ח רל"ה ורצ"ג ויו"ד רס"ב כתב להדיא שהסימן בג' כוכבים בינונים ולאין בקיאיין בקטנים ולתוס' שבת ברצופים. וכן הרמ"א או"ח תקס"ב כתב סימן דכוכבים וזריחת הלבנה. וכן בסי"פ כתב המחבר האיר פני המזרח בבקר. ולא כתב בשום מקום סימן לעלות השחר ולצאת הכוכבים במילין. רק בסי"א כתב שעד ג' מילין ורביע אחר שקיעת החמה יום הוא, ושם כתב דלאין בקיאיין בשיעור זה ידליקו קודם שקיעת החמה. (ואפילו שם כתב ג"כ דביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם הלילה, דהיינו קודם צאת הכוכבים, הרי שנתן לך השיעור בין מלאחר שקיעת החמה בין מקודם צאת הכוכבים).

ב. כן נמצא בכל ספר כמעט מהאחרונים שדן בענין ביה"ש, הכל נותנים הסימנים של יום ולילה למעשה. רק באיזה ספרים יחידים

שמינית היום]. וכן לא הזכירו רוב ראשונים שיעור שעות רק מילין, ואם הסימן למעשה הוא המינוטין הוי' להו' לאמרו להדיא, ולא שאנו נצטרך לחשבו בעצמינו בשיעור מהלך אדם ביום ' פרסאות דבפסחים.

ג. דברבינו יונה בברכות איתא דאין הכל בקיאיין בכוכבים בינונים לכן יהיו קטנים. הרי להדיא הסימן למעשה הוא הסימן שבאותו זמן, לא ג' רבעי מיל משקיעת החמה להגאונים וד' מיל משקיעת החמה לר"ת. וכן נמצא לרוב בכמה ראשונים דסברו כר"ת, ונתנו סימנים להלכה למעשה בכוכבים, ובאיזה אופן יתראו, או בזריחת הלבנה. (והטור או"ח רצ"ג כתב רק שיעור ג' רבעי מיל משקיעת החמה, ותמה עליו בב"י למה השמיט סימן דכוכבים. ויש ליישב קושייתו, דבאמת כבר כתב הטור בסימן רל"ה סימן דכוכבים, (ולא הזכיר שם כלום המילין), אך הכא כונתו על מה שהתחיל שם דמאחרין הרבה מחמת תוספת שבת, ועל זה אמר דמעיקר הדין השיעור קצר מאד ג' רבעי מיל, ולא הוצרך לומר סימן הכוכבים דממילא מאחרין יותר, (ועי' בתוס' הרא"ש ברכות ג' ע"א)).

ד. דכל הראשונים נתנו סימנים, זה בכוכבים וזה בהכסוף. וזה ברור שלא הי' בימיהם ביד כל האנשים מורה שעות, ובודאי שלא היתה כונתם שילכו לחוץ ויסתכלו על סימן דשקיעת החמה ויחשבו שיעור ע"ב מינוט ויקראו ק"ש ויעשו מלאכה, אלא שכשיחשיך היום וירצו לקרות ק"ש או לעשות מלאכה ילכו לחוץ ויסתכלו על הסימן של לילה. וכ"ש בבקר ברור שלא היתה כונתם שידעו ברוח הקודש מתי יהי' הנץ החמה וישערו ע"ב מינוט למפרע וידעו שעלה השחר, אלא שיסתכלו אז אם עלה השחר.

ה. דהרבה ראשונים סברו כר"ת ועם כל זה אמרו שג' כוכבים הוא סימן ללילה. ואם נאמר שעמדו על שיעור המילין הי' להם לידע שזה נגד המציאות בהחלט, וכמו שכתב

ממש נתנו שיעור במינוטין. והם כולם ששינו המנהג שבמקומם לע"ב מינוט, ולא הי' להם שאר סימן במסורה, ואדרבה הסימן במסורה לא הושה לשיעור המילין, ומשו"ה הוצרכו לעבור לשיעור המילין בלי סימן שלא ידעו סימן. והמחצה"ש (רל"ה) כתב שהמציאות מחויב שיהי' שוות משום שמהלך החמה שוה בכל זמן, ויתכן שלמעשה לא הסתכל רק על הסימנים וחשב שמשתוה לשיעור המילין (וכמו שמשמע קצת מדבריו), או שלא עמד על הסימנים (שממילא אם חישב ע"ב מינוט במקומו לא הי' לו סימן יפה). (והפמ"ג כתב להדיא בתיבת גמא (שלח) להלכה למעשה יום ולילה על פי הסימנים ולא בע"ב מינוט).

ט). המסורה של כל ישראל היתה שהסימנים שיש בעולם בזמן ע"ב מינוט לאחר שקיעת החמה הם שקובעים לילה בכל מקום ובכל זמן. וגם היתה מסורה שני' ברוב מקומות במדינותינו שג' כוכבים בינונים בגדלם נראים בא"י לאחר ע"ב מינוט, ובקצת מקומות היתה מסורה השני' שמדרגת החשיכה שיש במדינתם לאחר ע"ב מינוט הוא שישנו בכל העולם לאחר ע"ב מינוט. והנה מסורה השני' נתבטל כהיום, (ומי שרוצה להחזיק בו הוא כמו מי שמחזיק בדברי רבינו חננאל בפסחים שהארץ שטחית, ועל כוה אמרו חז"ל בגמ' שבת ע"ה ע"א והידוע לחשב תקופות ומזלות ואינו חושב אסור לספר הימנו), אך עדיין נשאר לנו מסורה הראשונה. ולומר שאין הסימנים קובעים לילה רק המינוטין, חוץ ממה שהוא נגד השכל ונגד הגמרא והראשונים והאחרונים, עוד הוא נגד המסורה של כל ישראל.¹¹

י). עכשיו אדבר בהקושיות שיש על הנ"ל. לכאורה אם משתנה בכל מקום ובכל זמן, א"כ האיך אמרו עולא ורבא (פסחים צ"ג וצ"ד) דמהלך אדם ביום עשרה פרסאות מעלות השחר עד צאת הכוכבים ומהנץ החמה עד שקיעת החמה ל' מילין ומעלות השחר עד הנץ החמה ה' מילין כמו בסודם, הלא מהלך אדם ביום עשרה פרסאות מיירי באופן בינוני (שאיך בכל יום י' פרסאות), וא"כ הוה להו לחשבו

ממש נתנו שיעור במינוטין. והם כולם ששינו המנהג שבמקומם לע"ב מינוט, ולא הי' להם שאר סימן במסורה, ואדרבה הסימן במסורה לא הושה לשיעור המילין, ומשו"ה הוצרכו לעבור לשיעור המילין בלי סימן שלא ידעו סימן. והמחצה"ש (רל"ה) כתב שהמציאות מחויב שיהי' שוות משום שמהלך החמה שוה בכל זמן, ויתכן שלמעשה לא הסתכל רק על הסימנים וחשב שמשתוה לשיעור המילין (וכמו שמשמע קצת מדבריו), או שלא עמד על הסימנים (שממילא אם חישב ע"ב מינוט במקומו לא הי' לו סימן יפה). (והפמ"ג כתב להדיא בתיבת גמא (שלח) להלכה למעשה יום ולילה על פי הסימנים ולא בע"ב מינוט).

ז). הסימן שנהגו ישראל במשך הדורות להלכה למעשה לעלות השחר וצאת הכוכבים הוא הסימנים שנראים בעולם באותו זמן, לא שחשבו כמה זמן עבר משקיעת החמה או כמה זמן הוא קודם הנץ החמה. ודבר זה א"צ ראי', אלא כל מי שידוע קצת בהמנהגים במשך הדורות יודע שכן נהגו בכל תפוצות ישראל, גם אותם שנהגו כר"ת. רק השר שלום מבעלזא וצוק"ל הוא ששינה המנהג לחומרא בגליציא, וכל מי שאומר כן אומר משמו. וגם הוא טעמו ליישב המילין, ולכן אמר דהכוכבים היוצאים קודם ד' מילין הם גדולים, וחשב דהכוכבים היוצאים לאחר ד' מילין בגאליציא הם היוצאים בא"י ובכל העולם לאחר ד' מילין. וגם במקצת מקומות מהמקומות הסמוכות לא"י ששינו המנהג לר"ת חשבו ג"כ ע"ב מינוט, וכנ"ל.

ח). לא היתה המציאות בארץ ישראל ידועה ברירות במדינותינו עד ימינו, וכמו שמצינו בספרי האחרונים, (במ"ב סי' רס"א ורצ"ג, ובמנח"א סי' כ"ג, ובנהר פרת (בספר דברי חנה), ועוד). ולא מצינו מהאחרונים מי

11 משל למה"ד, לאחד שאבותיו קידשו על יי"ש, ובירכו עליו שהכל כהלכה, והוא אין יכול לשתות יי"ש ומקדש על יין, ומחמת מסורת אבותיו שבקידוש בירכו שהכל גם הוא מברך על היין שהכל, ובאמת זהו נגד מסורת אבותיו שברכו על היין בורא פרי הגפן. והנמשל דומה ממש להמשל.

היטב קושיית הגמרא על ר' חנינא, דהגמ' אזל בשיטת רבא דאין שינוי ממקום למקום.

אך אין כדאי לומר כן. אלא יש לפרש דברי ר' יהודה באופן אחר שיהי' נכון לפי האמת. וכן הוכחתי בראיות נכונות שכל הסוגיא עוסק לאותיב על סברת רבא דהארץ שטחית, ואכמ"ל¹³. אך לכאורה א"כ מאי מקשה הגמ' על ר' חנינא, לימא דר' יהודה מיירי בקו הוה ור' חנינא בסדום. אך לא קשה מידי, דגם בסדום ליכא שיעור ה' מילין מעלות השחר עד הנץ החמה. ושפיר שייך לחשב בחכמת התכונה והגימטרי' האין יתארך בא"י לפי שיעור שבקו הוה. ואין להקשות האין סתם הגמרא בכל זה, שבאמת כל זה מסתרי תורה, כמבואר בזה"ק ויקרא, ודעת חכמי אור"ה הי' שהארץ שטחית (וכדמתבאר מדברי רבי שם בפסחים בענין המעינות), ולא רצו חז"ל לגלותו בפירוש, וכמו שלא גילו בכלל בפירוש שהארץ כדורית ומפשטות משמעות דבריהם נראה שהיא שטחית, (וממילא ממ"נ לק"מ). ובה שפיר מובן תי' הגמרא ויאיצו שאני, דבאמת אם עולא ורבא למדו מסדום שמעלות השחר עד הנץ החמה יש ה' מילין, על כרחך שמהלך אדם י' פרסאות ביום אינו בלאט לאט, וא"כ האין מתרץ הגמ' ויאיצו שאני, וכי שייך לילך ה' מילין בזמן הילוך ד' מילין, וכי רץ לוט ובנותיו שעה וחומש בלי הפסק. אך לפי הנ"ל מובן היטב שבאמת בסדום יש פ"ה מינוט מעלות השחר עד הנץ החמה, וזה שייך להשלים בויאיצו. (וכן תראה שהירושלמי מתרץ המלאך הי' מקצר לפניהם את הדרך,

כמו שיש בקו הוה שהוא כמו הבינוני בעולם, (ששם הכל במהלך הישר והעצם). וכמו כן האין הביא רבא ראי' שעוביו של רקיע הוא אחד משה ביום מהא דמסדום לצוער יש ה' מילין.

אך באמת קושיא זו לא קשה כלל. דהלא דברי רבא הם על דעת דהארץ שטחית¹², וכמו שפירשו הגאונים (בשו"ת מהר"ם אלאשקר סי' צ"ו) ור"ח, וכמו שמוכרח בדבריו. וממילא יש רק הנץ החמה ושקיעת החמה פעם אחת בכל העולם, וכמו כן עלות השחר וצאת הכוכבים אחת, וממילא בהכרח שאין משתנה ממקום למקום. אך לפי האמת שהארץ כדורית, וכמו שסיימו הגאונים דכן הוא מסקנת חז"ל ועל דעת זה סמכו, (וכמו שהוא להדיא בזה"ק), ממילא יש עלות השחר וצאת הכוכבים בכל מקום לעצמו, וגם מוכרח על פי חשבון שיש שינוי בכל מקום כנ"ל. (ובאמת מהאי טעמא חשבו עולא ורבא שיעור שיש מעלות השחר עד הנץ החמה בכלל חשבון עשרה פרסאות ביום, מפני שלדעתם שוות בכל מקום, וראוי לצרפם בחשבון, משא"כ ר' יהודה כדלהלן).

והנה למעשה הי' אפשר לפרש גם דעת ר' יהודה כדרכא, וכמו שפירשו הגאונים הנ"ל. ועם כל זה משמע מדברי ר' יהודה ששיעור ד' מילין מעלות השחר עד הנץ החמה ידע בקבלה (לא שיעור עובי הרקיע, שזה ודאי אמר מסברא), וממילא קבלתו אמת בשיעור זה לא בעובי הרקיע. ושיעור זה הוא באופן בינוני בקו הוה. וכן כתבו באמת כל התוכנים שזהו שיעור הנשף. ולפי זה יובן

12 עיקר כונתי בזה דהרקיע מקיף הארץ כאוהל והחמה עולה כלילה למעלה מן הרקיע ויש לילה אחת ביחד בכל העולם.

13 ותוכן דברי בקיצור הוא, דרקיע שהזכיר ר' יהודה וחכמי ישראל הוא היילון שהוא למטה מן הרקיע ששם החמה, והוא כמו האטמוספיר. ותדע, דהרי רבן יוחנן בן זכאי אמר שם בפסחים דעוביו של רקיע חמש מאות שנה, וממילא א"א לומר דהחמה נכנסת בעוביו של רקיע כלילה, וכמו שכבר אמר המהר"ם אלשקר בשו"ת שלו סי' צ"ו. (אך מ"מ אין קושיא מזה על שיטת ר"ת, דעכ"פ זה ודאי דשקיעת החמה הוא בצאת הכוכבים כמבואר בריש ברכות (והוא שקיעת החמה בלשון בני אדם כמבואר שם), ולהנ"ל צריכין לפרש דשקיעת החמה היינו שקיעתה מלמשול על הארץ, וממילא זהו ג"כ משתשקע שקיעתה מלמשול, אך לא בצאת הכוכבים רק מוקדם לו מעט משעה דנקרא שקיעת החמה בלשון בני אדם).

ולמה לא תירצו כפשוטו ויאצו, אלא שבאמת לא שייך כנ"ל, ושם סברו כדרכא).

אך בכל אופן אין דרך אחרת לפרש קושיית הגמ' על ר"ח. שהרי אפילו אם נחדש ונאמר דברים זדים שאין חילוק בין מקום למקום, מ"מ הלא בפשטות יש חילוק, וא"כ האין מקשה הגמ' מברייתא דר"י תיובתא על ר"ח, לימא דיש חילוק בין מקום למקום ור"י מיירי בקו השוה ור"ח בסדום. ובפרט דר"ח העיד שראה כן בעיניו, ומברייתא דר"י לא משמע מידי. וכ"ש שאין להוציא מזה שר"י מיירי בא"י (וכדעת האורות חיים), שעדיין מנא לי' להגמרא להקשות כן ולאותיב על ר"ח.

[והא דאיתמר (בשבת ל"ד ע"ב) שיעור ביה"ש בכמה אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל ג' חלקי מיל (לשיטתו דביה"ש מתחיל משתשקע החמה) ורב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל ב' חלקי מיל (לשיטתו דביה"ש מתחיל משהכסיף התחתון), ודאי דאין הכונה לומר שא"צ הסימנים של ר' יהודה, שהלא לא איתמר אלא שיעור ביה"ש בכמה, דהיינו כמה הוא השיעור בין משתשקע החמה או משהכסיף התחתון להכסיף העליון, ולא אמרו שיחשבו משתשקע החמה או משהכסיף התחתון ב' וג' חלקי מיל לאחריו ולא יחשבו קודם הכסיף העליון ב' וג' חלקי מיל למפרע, ולא איתמר שיעור ביה"ש עד כמה. וכן מוכח מדאמרו בגמרא איכא בינייהו (דרבה ורב יוסף) פלגא דדנקא, והרי רבה מחשב משתשקע החמה ורב יוסף מחשב משהכסיף התחתון, והשיעור שבין משתשקע החמה להכסיף התחתון משתנה בכל זמן ובכל מקום ואינו פלגא דדנקא לעולם, ועל כרחך דהשיעורים הם רק במקומם ובאופן בינוני. אלא כונתם פשוט שבאו לפרש למאן דלא קים לי' בשיעורא דרבנן, שב' וג' חלקי מיל קודם צאת הכוכבים הוא ביה"ש, וה"פ, שיעור ביה"ש, דהיינו הזמן שקודם צאת הכוכבים שכבר מסתפקים בו אם לילה הוא, בכמה,

ואמר ב' וג' חלקי מיל קודם צאת הכוכבים. וממילא אם א' רוצה לעמוד על שיעורו ישערו בניסן ותשרי באותו מקום, ועי"ז יוכל לידע לעולם מהו משתשקע החמה או מהו הכסיף התחתון.

וכמו"כ נמי ר' נחמי' בא ליתן לך שיעור שתוכל לידע שיעור ביה"ש שלו. (וגם הוא כונתו לומר שיעור ביה"ש שלפני הלילה בכמה, ואמר שהוא לאחר שתשקע החמה חצי מיל קודם שהכסיף העליון (צאת הכוכבים), וכמו שפירש הרמב"ם ועוד מהראשונים, ובה פירש הרמב"ם הגמ', הרוצה לידע שיעורו של ר"נ יניח חמה (משתשקע החמה) בראש הכרמל, וירד ויטבול (ביום) (כשיעור רבע מיל), ויעלה (לראש ההר) (כשיעור חצי מיל דביה"ש) ויהי' לילה), וכ"ז פשוט דמיירי דוקא בימי ניסן ותשרי). אך אין לומר דל' נחמי' המיל הוא העיקר והסימן ברקיע הוא באופן בינוני, שבודאי עיקר השיעור הוא מחמת סימני לילה ברקיע, ומנא לן לומר שהסימן ישתנה. וגם הוא נגד השכל, וגם הוא נגד הכתוב ואנחנו עושים במלאכה וגו', שהם היו עושים במלאכה כמה ימים (ובחדש אול כדמבואר בכתוב שם), והי' שינוי בזמן עלות השחר וצאת הכוכבים, ועם כל זה היו עושים מלאכה מעלות השחר עד צאת הכוכבים באותו זמן וקראו הכתוב יום. (ובלא"ה לפי הנ"ל שמואל ור"נ מיירי קודם צאת הכוכבים, וא"א לחשב למפרע, אלא כדי לידע בזמן אחר ע"י הסימן כנ"ל. ואפילו את"ל דר"נ סובר שהזמן שוה, מ"מ לית הלכתא כותי').

וכ"ש שאין מהגמרא בפסחים רמז כל דהוא לחשב ד' מילין בכל אופן, דרק אמרו שם שהזמן בין עלות השחר והנץ החמה ובין שקיעת החמה וצאת הכוכבים הוא ד' מילין, והגע עצמך וכי תימא שנחשב הנץ החמה ד' מילין אחר עלות השחר, או צאת הכוכבים עשרה פרסאות אחר עלות השחר בכל יום. ופשוט שהכל מיירי באופן בינוני. והגמרא שם לא מיירי כלל להלכה לומר זמן צאת

צריך הרוחב לפי הגובה כו' דהא דקאמר מראשו ורובו ושלחנו עד ד' אמות פליגי היינו נמי לפי ערך רוחב ד' אמות לגובה כ' פליגי נמי בפחות מד' אמות והשתא ביתר מד' אמות נמי אינה כשרה אלא לפי ערך ודו"ק. עכ"ל.

הרי מזה, דלמאי דבעינן למימר דבהכשר סוכה קמיפלגי אז לא ה' קשה כלל לתוס', ואז בודאי שנפרש שהכל לפי ערך ד' לכ', ולא נאמר קים להו לרבנן וכו'. ואע"ג דמתניתין סתם וכתב למעלה מכ' פסולה, והרי אין השיעור כלל כ' רק ערך ד' לכ', ובמשנה לא נזכר ד', מ"מ מכיון דהסברא נותנת שהשיעור משתנה לפי רוחב הסוכה, ממילא ע"כ המשנה מיירי בסוכה מצומצמת ואז השיעור כ', ובשאר סוכה משערין לפי ערך. אך השתא דהגמ' מסיק דפליגי מ' טפחים עד ד' אמות ולא משערין לפי ערך, ממילא הא דיש בו יותר מד' אמות כשרה ג"כ לא שייך לחשוב לפי ערך (דליכא ערך לחשוב, שהרי מ' טפחים עד ד' אמות יש שיעור כ'), ועל זה הקשו האיך שייך למימר כן וכי נכשיר וכו', ותירצו דאע"ג דמשמע מהגמ' דפסול כ' דמתניתין מיירי מ' טפחים עד ד' אמות, מ"מ א"א לומר כן, וצריכין לדחוק ולומר דהכל לפי ערך ומתניתין מיירי רק בד' אמות (שהוא סוכה בינוני כמוש"כ בתשב"ץ), א"נ וכו'. וא"כ הכא אע"פ שסתם ר' יהודה, מ"מ מכיון דהסברא נותנת שהשיעור משתנה יש לנו לומר שד' מילין מיירי רק באופן ישר ועצמי ובשאר אופנים הכל לפי ערך, וכ"ש שנאמר כן הכא שהרי העשרה פרסאות הלא מיירי רק באופן בינוני, וכן מוכח ג"כ דמיירי רק באופן ישר מדמייתי ראי' ממנו לגודל עוביו של רקיע. (והש"ך ביו"ד סי' קפ"ד אות ז' כתב וז"ל, ומה שלא הוזכרוהו הפוסקים אין ראי' דבסתם יום ולילה מיירי, ואה"נ דבתקופת תמוז וטבת יש לחשוב שעות זמניות, וכה"ג מציינו בכמה דוכתי בש"ס ופוסקים, כגון לענין ק"ש וכו' ולענין חמץ בע"פ וכו' ולענין חישוב תקופות, וכה"ג טובי. ע"כ. ואפילו הבי"א לא אמר שם

הכוכבים ועלות השחר, אלא לשער ממנו גודל היום מהנץ החמה עד שקיעת החמה, וגודל עובי הרקיע.]

י"א). והנה יש בזמנינו שרוצים לומר דקים להו לחז"ל דג' כוכבים בינונים נראים בע"ב מינוט לאחר שקיעת החמה בכל מקום ובכל זמן אע"ג דאין מספר הכוכבים ושיעור החושך שיה, וכעין מה שכתבו התוס' בסוכה ב' ע"ב בד"ה יש לחד תי'. והנה כבר כתבתי והוכחתי בראיות ברורות דלא כן הוא. ואין שום רמז בדברי ר' יהודה לחידוש זה, ואדרבה דבריו מוכיחים להיפך כמוש"כ לעיל. וגם אין ראי' מקושיית הגמ' על ר"ח, דמ"מ מנא לי' להגמ' לאותיב תיובתא מזה וכנ"ל.

אך באמת אין מדברי התוס' דמיון כלל להכא, ואדרבה מדבריהם שם ומהסוגיא יש סיעתא לדברי. דזה לשונם, יש בה יותר מארבע אמות אפילו למעלה מעשרים כשירה, לבסוף מסיק דרב הונא סבר מראשו ורובו ושלחנו עד ד' אמות פליגי יותר מד' אמות כשירה, ותימה וכי נכשיר ברחבה משהו יתר מד' אמות אם היתה גבוהה מעשרים אפילו טובא. וי"ל דלעולם צריך הרוחב לפי הגובה לפי חשבון ד' אמות לעשרים, א"נ קים להו לרבנן דאפילו בגובה אלף א"א שלא יהא כאן צל סכך פורתא אם היתה רחבה יותר מד' אמות כדאשכחן בפרק יוהכ"פ וכו'. עכ"ל. וכתב שם המהרש"א וז"ל, בד"ה יש בה יותר מד' אמות כו' לבסוף מסיק דרב הונא סבר כו' ותימה וכי נכשיר כו', עכ"ל, דלמאי דבעינן למימר דבהכשר סוכה קמיפלגי ובשיעורא המצומצם שהוא ד' אמות קאמר רב הונא דפסולה בגובה כ', ודאי דאיכא למימר דלפי חשבון זה צריך הרוחב לפי הגובה, אבל למאי דמסיק דרב הונא סבר מראשו ורובו ושלחנו עד ד' אמות פליגי משמע להו דכולהו בשיעור גובה כ' מפסלי ולא לפי ערך, וא"כ ביתר מד' אמות דקאמר דכשרה לית לן למיפסל לפי ערך, ואהא תקשי להו וכי נכשיר ברחבה משהו יתר כו', ותירצו די"ל דלעולם

הכוכבים, או אם החמה תלך אז בלאיטות, פשוט הוא שלא יצאו כוכבים ולא יהי לילה לאחר ע"ב מינוט, כמו"כ הכא הלא החמה לא נתרקה ולא עברה עוביו של רקיע עדיין, ומצב החמה שוה לגמרי ממש כמו קודם ע"ב מינוט, ומאי נפק"מ כלל שעבר שיעור ע"ב מינוט. ומאי ענין מינוטין להכא, כל הגורם הוא רק מעמד החמה, ואין המינוטין עושין כלום, אלא שבמספר מינוטין החמה מגיע לאיזה מקום, וממילא אם לא הגיע החמה לאותו מקום מאי שייטא למינוטין הכא. ולא דמי כלל וכלל לסוכה שיש בה ד' אמות, ששם גודל הסכך הוא הגורם לגודל הצל, וקים להו לחז"ל דגודל זו יש לו צל לעולם, וכמו גודל כותבת דמייבת דעת לכל. משא"כ הכא לא שייך כלל וכלל לומר כן, ואין לו שום דמיון להתם.

(וחוץ מכל זה אין כלל מקום לכל זה, שהרי שיעור האור והכוכבים הרי אנו רואין שמשנתה, ולמה נימא שהיראות כוכבים בינונים אין משנתה. וגם לפי"ז גם במקום שאין החמה מתרחק כמעט מהאופק בע"ב מינוט ג"כ יתראו כוכבים. ואין צורך להאריך בדברים פשוטים כאלו, וכ"ש שודאי לא עלה על דעת רבותינו הראשונים והאחרונים לומר כן.)

ע"כ מה שכיררתי אני העני בענין זה בעזהשי"ת, וכתבתי דברי ליתן פתח להלומדים והמעיינים לראות הדברים כמות שהן, וחושב אני שכל מי שיעיין היטב בדברי יסכים להם. ולא נראה לומר דמ"מ כיון שאבותינו עד עכשיו לא עשו כן (על הרוב, אך הי' כבר כזה בראשונים ואחרונים) אין לנו בדורינו להתחכם יותר מהן, דהרי התורה הוא מצוה עומדת לעולמי עולמים, (ולא שייך מנהג מבטל הלכה רק במילי דממונא דנחשב כאילו התנו כן, ולקצת ראשונים גם בשאר דברים שהם מדרבנן ודוקא באופנים מיוחדים ואכמ"ל, אך ודאי לא בדאורייתא, שאפילו ב"ד אין מתנין לעקור דבר מן התורה בקום

רק מחמת שלא הזכירוהו הפוסקים שדרכם לפרש (ובפרט התם דלא הוי להו לסתום בדבר שניתן להלכה), אך בתלמוד בודאי כן הוא בככל הנ"ל שהביא הש"ך).

ועוד, שהתוס' שם לא הקשו האיך שייך שיעור אחד לראשו ורובו ושלחנו ולד' אמות, רק וכי נכשיר ברחבה משהו יתר מד' אמות אם היתה גבוהה מכ' אפילו טובא, דהיינו אפילו עד אלף אמות, וע"ז הקשו הא ודאי אין כאן צל סוכה, אך לא ראו התוס' הכרח שיהי שיעור לפי ערך לכל, וממילא על זה שפיר שייך לומר דקים להו לרבנן דאפילו בגובה אלף א"א שלא יהא כאן צל סכך פורתא. אך הכא ברור הוא שכל מעמד ומעמד של החמה הוא גורם למדרגת האור שעל הארץ בכל אופן, וממילא ודאי לא שייך כלל למימרו קים להו. ומהאי טעמא כתב היעב"ץ נ"ל דהוא דמיון רחוק (לככותבת) ועיקר כלישנא קמא, ע"כ, דלפי דעתו בודאי צ"ל בכל אופן לפי ערך, וממילא לא שייך קים להו וכנ"ל. ואפילו תוס' דחקו ותירצו תי' הראשון ג"כ. וכן גם בתשב"ץ ח"א סי' קכ"ו סבר כתי' הראשון, והאריך ופירש כל הסוגיא לפי תי' הראשון בטוב טעם, ותיירץ בזה קושיית הר"ן עי"ש. ולפי תי' הראשון הלא חזינן להדיא מדרב הונא דאע"ג דהמשנה סתם וכתב למעלה מכ' פסולה, מ"מ אין לו שום שייכות באמת למספר כ' (אלא לחמש פעמים גודל הרוחב), רק המשנה מיירי בסוכה בינונית שהוא ד' אמות, ולפי ערך זה משערין למטה ולמעלה, וכ"ש בנידון דידן מכל הנ"ל, ועוד דבדידן השיעור ד' מילין הוא שיעור העצם במהלך ישר, ובודאי זהו כונת ר"י.

ועוד, שא"א כלל לומר קים להו בכה"ג, שהרי הילוך החמה משנתה בכל מקום, ואין החמה מתרחקת מהארץ בכל מקום בשוה, ואין שום שינוי מיוחד כלל וכלל במצב החמה לאחר ע"ב מינוט בכל מקום, ולא שייך כלל לומר דבר כזה. וכמו שאם הי' יהושע מעמיד החמה לאחר שקיעת החמה קודם צאת

בדניאל. וכידוע לכל מי שבקי בסוגיא זו, שזו הסוגיא רבה בה המבוכה במדה רבה במשך הדורות, ובכל זמן שינו ההוראה והמנהג בה]. ובענין חמור כזה שנוגע לשמירת שבת קודש שהוא שקול כנגד כל המצוות ויש בו חיוב כרת וסקילה ח"ו, מי יוכל להקל בו בלי טעם נכון. אך דא עקא דמחמת שכל הענין מסובך מאד (כל שאין מעיינין בו כראוי) ורוב העולם אפי' הרבנים והתלמידי חכמים אין בקיאין בו כראוי, אין איש שם על לב לידע ולהבין שאין מנהגינו מיוסד על קו היושר והאמת. וחובה על כל מי שנוכח לדעת כל זה, שיעורר לב חכמי ומנהיגי הדור בהענין שיתקנו הענין כהלכה. ועכ"פ כל מי שיראת ה' נוגע ללבו בודאי ראוי לו להחמיר בענין חמור כזה. ובזכות שמירת שבת כהלכתו נזכה להגאולה שלימה, וכמו שאמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחי (שבת ק"ח) אלמלי משמרין ישראל שתי שבתות "כהלכתן" מיד נגאלין, כיה"ר בב"א.

ועשה, וכן מבואר בכל הפוסקים, וכן הוא "מנהגינו" למעשה בכמה דברים שמבטלין מנהג מקובל וישן שהוא נגד ההלכה ואכמ"ל). וואין לתמוה היאך שייך שאנו נזכה לגלות ולעשות יותר ממה שידעו ועשו אבותינו ורבותינו, שבספרי קודש (בדגל מחנה אפרים (בראשית) ועוד הרבה) מבואר דכל הדורות משלימין התורה כפי שורש נשמתם, ובחסד לאברהם (לזקינו של החיד"א) איתא שאפילו המלאכים אינם יודעים חלק התורה שלא נתגלה עדיין בעולם הזה, ואין הקב"ה מגלה אותו לשום חכם עד שיבא אותו החכם שצריך לגלותו, כדי שיתגלו הדברים באתערותא דלתתא והשכינה תוכל להתקשט בהם. (ועי' בבני יששכר שבת מאמר ה' באריכות, ועי' עוד בדברי יחזקאל ריש פר' עקב). וכבר אמרו כן חז"ל להדיא בחולין ז' ע"א. וכ"ש הכא שהרה"ק מהר"ש מבעלזא זצוק"ל אמר שעד עת קץ לא יוכלו לעמוד על הבריור בזה. ועת קץ פירושו סמוך להגאולה כמוש"כ רש"י

עדות בעל החפץ חיים על הגאון החסידי המהרש"ם מבראזן

סיפר הגרש"ז אויערבך זצ"ל שראה בעיניו מכתב של החפץ חיים זצ"ל אותה כתב עבור הג"ר נתנאל תפילינסקי זצ"ל תשובה על מכתבו: היה זה בעת אשר יצא לאור הספר משנה ברורה חלק א' על הל' סת"ם, והגאון ר' נתנאל זצ"ל כתב להחפץ חיים מכתב תודה שנהנה מאוד מספרו אשר פתר לו הרבה משאלותיו וספקותיו שהיו לו הרבה שנים (כידוע שר' נתנאל היה סופר מומחה גדול וגם אומן גדול מאוד בעשיית הבתים גסות ואף היה יר"ש גדול ות"ח עצום, ומצא במשנ"ב חלק א' הרבה פסקים של המ"ב בדברים אשר ר' נתנאל הסתפק בהם) ובסוף המכתב ביקש ממנו שנשאר לו כמה שאלות שהחפץ חיים לא דן בזה וביקש מהח"ח שיעיין ויפשוט לו ספיקותיו להלכה ולמעשה. הח"ח ענה לו כי הוא מבקש ממנו סליחה, וכותב לו "כי לא יוכל אנוכי למלא את בקשתך, כי עתה איני עוסק בהל' סת"ם וכי עוסק אני בענייני שבת החמורים ועוסק אנכי רבות בהאי מסכתא... אבל אייעצך, אתה תוכל לכתוב כל אשר תחפץ בכל העניינים להגאון המפורסם רבי שלום מרדכי הכהן המהרש"ם מברעזאן, והרי הוא מונח כל הימים בכל העניינים, והוא יענה לך תיכף, כי הוא כל הזמן עוסק בכל ענייני התורה ואין אצלו חילוק פה או פה...".

(מפי רבי שמואל צבי וינר זצ"ל. המבשר ט"ז שבת תשע"א)